

Західно-Руський край», а також окремих збірників Чубинського і досліджень про нього. На сьогодні ми маємо можливість з ними ознайомитися¹. Живучи в Україні, П. Чубинський не поривав зв'язків із петербурзькою громадою. Він глибоко вивчав життя українського народу й публікував свої дослідження в «Основі». Як свідчить В. Антонович, П. Чубинський брав діяльну участь у написанні програм для вивчення юридичного побуту і мав намір скласти повний звіт юридичних звичаїв народу, бував на сходках і був дуже на народних зібраннях популярний, оскільки глибоко знав етнографію й українську мову. Чимало різних і за станом, і за статком, і за національністю товаришів, «що зійшлися з широкого краю від Збруча до придонських степів, а найбільше з Лівобережжя України, – згадує Гнат Житецький, – зійшлися й пристали до одного гурту та склали першу Київську Громаду. Об'єднувала їх одна національна українська ідея на демократичному ґрунті, об'єднували спільні симпатії й антипатії, одна загальна течія відродженої і натхненої віри в українську народну самостійність, любов до рідного краю і люду»². Полум'яну любов мав П. Чубинський до свого народу, надто пристрасні мрії і нестримну вдачу, яких не здолали жодні труднощі та невільницькі тортури. Навіть у далекому краї він знаходить у собі сили працювати задля науки, збагачувати свій фаховий і життєвий досвід, продумує складний стратегічний і тактичний шлях – повернутися додому не нужденним засланцем, не в'язнем, а знаменитим ученим, до голосу й авторитету якого змушені були прислухатися вчорашні опоненти. Цьому сприяла його природжена увага до людей, простих, зневажених і упосліджених, щирість його серця. Перебуваючи на засланні, Павло Платонович бачить тяжке життя гнаних і голодних, серед яких було багато земляків, переймається до них сердечною шаною і співчуттям. П. Чубинський писав звіти до РГТ про свої експедиції. На клопотання президії РГТ він отримує дозвіл повернутися в Україну й очолити експедицію. «Состоя при Императорском Русском Географическом Обществе в числе действительных членов онаго, 16 мая 1869 г. командирован был обществом в учрежденную, с Высочайшего соизволения, экспедицию

Лариса Шаповал
(Полтава)

**ПЕРЕПИС НАСЕЛЕННЯ
МІСТА КИЄВА ЗА 1874 РІК
(за матеріалами
Павла Чубинського)**

Павло Платонович Чубинський – поет, перекладач, статистик, фольклорист, етнограф, правознавець, режисер, актор, організатор перших недільних шкіл та першого прообразу Академії наук України – Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства (РГТ), автор національного гімну «Ще не вмерла України і слава, і воля». Усі з нетерпінням чекали виходу знаменитих «Праць етнографічно-статистичної експедиції в

в Юго-Западный край для этнографическо-статистических исследований...»³.

Задум про спорядження експедиції в «Західно-Руський край» виник у РГТ у 1862 році, але політичні заворушення в «Западных провинциях Империи» завадили здійснитися цьому мирному науковому заходу, а експедицію відклали до спокійніших часів. Починаючи з червня 1867 року, дослідження було доручено секретареві Могильовського статистичного комітету Дубенському, а через півтора року експедицію очолив П. Чубинський. Вирушаючи в дорогу, він виклав перед комісією в справі спорядження експедиції свої думки: розширити територію дослідження, не обмежуючись Південно-Західним краєм в адміністративному значенні, приєднавши сюди південні частини Гродненської й Мінської, західні регіони Люблінської й Сідлецької та північно-східну частину Бессарабії. Потім П. Чубинський наполіг на необхідності не тільки вивчити склад населення краю та його взаємини, але й зібрати якомога більше матеріалів, що стосуються етнографії тієї частини населення, яка кількісно переважає. П. Чубинський взяв собі основний принцип – збирати матеріали, які характеризували життя народу з різних боків, даючи змогу кожному бачити народ, незалежно від враження спостерігача. «Я старався збирати матеріали ще й тому, – писав Павло Платонович у передмові до першого тому «Праць», – що численні пам'ятки народної творчості вимирають; народ їх забуває. Якби М. Максимович та інші збирачі матеріалів не записали історичних дум і пісень, то багато з них було б назавжди втрачено. Те саме могло б статися з багатьма обрядами, повір'ями, казками, легендами й навіть звичаями; через це й упускати якусь рису народної творчості чи народного побуту я вважав непростенним»⁴. Тому П. Чубинський прагнув зібрати якомога більше етнографічних матеріалів і залучити до співпраці якнайбільше фахівців. Академік О. Пипін відзначив, що «за складом розуму, особистим характером, за прийомами дослідження П. Чубинський був чудовим етнографом-збирачем, єдиним у своєму роді діячем у цій галузі російської науки. Це був чоловік різноманітно обдарований, разом з тим розум практичний, який швидко освоювався з навколишнім побутом у найрізноманітніших його сторонах; він умів влучно спосте-

рігати народний звичай, схоплюючи його істотні риси, вислухати й записати пісню і казку, тут же зібрати статистичні дані, розшукати на місці знайомих людей і надати своїй роботі цінність і багатосторонність. Це був безсумнівний організаторський талант, що вмів визначити план роботи, вибрати виконавців і довести до кінця складну справу»⁵. Експедиція П. Чубинського мобілізувала до співпраці всі прогресивні сили, успішне її завершення приголомшило київський і петербурзький світ, а сам Павло Платонович у своїх нестримних мріях уже линув далеко вперед. Він висунув ідею створення наукової інстанції, яка б працювала для України, тобто відкриття Південно-Західного відділу РГТ в Києві. Про ту величезну роль, яку Павло Платонович відіграв у створенні Південно-Західного відділу РГТ, по суті предтечі Академії наук України, можемо судити з листа П. Чубинського до М. Максимовича, що його в журналі «Народна творчість та етнографія» опублікував П. Попов⁶. Офіційне відкриття Відділу відбулося 13 лютого 1873 року. Головував сам князь О. Дондуков-Корсаков. Згадуючи відкриття Відділу, Ф. Вовк зазначає: «Яким кумедним не здавалося оце засідання “Громади” під головуванням генерал-губернатора, але нікому і в голову не приходило, що ми ніби користуємося з чужої необачності. В дійсності ми одержали лише те, на що мали за здоровим розумом повні права: збиратись і відверто займатися науковою діяльністю про Україну й для України»⁷. Усього за кілька років Відділ видав два томи «Записок Південно-Західного відділу» (Т. I. – К., 1874; Т. II. – К., 1875), де вміщено найцікавіші праці його членів – М. Драгоманова, В. Антоновича, П. Чубинського, Ф. Вовка та інших. Як писали Олекса Куницький і Катерина Чубинська, це видання «з вельми широким тематичним діапазоном (статті з економіки, історії, статистики, ботаніки, мінералогії, кліматології, етнографії і фольклористики)»⁸. Важливим досягненням Відділу було проведення в Києві першого одноденного перепису населення 2 березня 1874 року. Матеріали перепису вийшли навіть окремим виданням. Аналізуючи ту подію, Федір Савченко наголошує, що блискучій організації цієї справи великою мірою допоміг неабиякий хист і попередній досвід П. Чубинського. Про досягнення цього пере-

пису дізнаємося із його реферативного повідомлення, що є предметом нашої уваги в пропонованій статті. Він зазначив, що в результаті перепису київського населення виявилось, що його на 50 % більше, ніж вважалося офіційно. А «громадяни» раділи, що кияни визначилися в цьому перепису як питомі українці, й більшість із них назвала рідною мовою все-таки українську. «Праці» П. Чубинського 1872–1874 років уже побачили світ: перший (перший випуск), третій, п'ятий і сьомий (обидва випуски) томи (другий випуск першого і четвертий том вийдуть 1877-го, другий – 1878-го, шостий – 1879-го років). 1873 року РГТ нагородило П. Чубинського золотою медаллю «за особенную его деятельность и те неусыпные труды, коим русская наука обязана собранием громадного материала для изучения быта, юридических обычаев и народной жизни Юго-Западного края»⁹. 1875 року П. Чубинський отримує золоту медаль від «Міжнародного етнографічного конгресу» в Парижі, а через чотири роки за поданням академіка О. Веселовського його було нагороджено Уварівською премією Петербурзької академії наук.

На зібранні Південно-Західного відділу РГТ від 25 березня 1875 року під керівництвом князя О. Дондукова-Корсакова були присутні: В. Борисов, А. Антепович, В. Беренштам, П. Богданов, А. Білосов, Ф. Волков, М. Драгоманов, П. Житецький, К. Жук, С. Завойко, М. Зібер, М. Захарченко, В. Зененко, П. Іващенко, О. Класовський, М. Константинович, І. Кордиш, В. Курбанов, О. Левицький, О. Лисицин, А. Лоначевський, П. Любимов, Ф. Лебединцев, М. Левченко, А. Михалевич, Т. Маковецький, К. Михальчук, І. Новицький, А. Розов, Є. Трегубов, А. Ушинський, П. Чубинський, Г. Цветковський. Засідання розпочав віце-голова В. Борисович, зачитавши звіт про діяльність відділу за 1874 рік. Незважаючи на короткотривале існування, Відділ зайняв вагоме місце в ряді інших наукових товариств, представивши том записок цінних етнографічних матеріалів. Однією з вагомих праць, яку створювала більша частина особового складу Південно-Західного відділу РГТ, був одноденний перепис населення міста Києва та опрацювання отриманих даних. Цінними є реферати С. Завойка «Огляд даних про будинки і квартири міста Києва по перепису 2 березня 1874 р.»

та П. Чубинського «Огляд даних про населення м. Києва по одноденній переписці 2 березня 1874 року». Заслужує на увагу реферат П. Чубинського «Кілька слів про положення селян власників Південно-Західного краю». Він навів дані про селянське землеволодіння, висловив власні думки щодо безземелля селян у ХІХ столітті, потикаючись на інвентарні, уставні грамоти та викупні платежі. Вказуючи на розміри землеволодіння на кожну ревізську душу, двір і наявну душу та розмір викупних платежів за десятину, П. Чубинський подав дані з трьох сусідніх губерній лівого берега Дніпра, які свідчили про більші розміри селянських наділів у Південно-Західному краї. Учений наводить цікаві факти про побут селян, їхні прибутки від землеробства та іншої діяльності, податки та збори, наголошуючи, зокрема, що кількість худоби з 1864 року до 1870 року збільшилася на 20 %. Селяни-власники мали в запасі хліба на суму 7 мільйонів руб., а капіталу – близько 1 мільйона руб. У рефераті сказано і про родючі землі, на яких прибуток від поміщицького маєтку завдяки підвищенню орендної плати зріс на 20 % проти інвентарного доходу, що на 10 % більше, ніж при уставних грамотах; викупні платежі та додаткові збори (волосні, страхові). Реферат «Інвентар селянського господарства» містить детальний перелік предметів селянського майна з показниками їхньої вартості. П. Чубинський називає кількість предметів різного призначення в найбільш розвинених господарствах, середняцьких та заможних. Оцінка селянського інвентаря – будівель, худоби, птиці, хатнього начиння, одягу – свідчить, що мінімальна вартість майна селянина – 146 руб., середня – 415 руб., заможного селянина – більше як 900 руб. П. Чубинський мав на меті спонукати науковців до написання подібних регіональних досліджень, що дало б можливість зробити ґрунтовні висновки¹⁰.

До відома читачів представимо матеріал, який П. Чубинський подав за результатами одноденного перепису населення міста Києва. Усіх жителів у Києві разом із околицями – 127 251 особа, у місті – 116 774, тобто населення міста становить 91, 77 % або 9177 на 10 000 жителів, а населення передмістя – 8,23 % або 823 особи на 10 000 жителів, зафіксованих у перепису. Звернуто увагу на співвідно-

шення чоловічої та жіночої статі: значна перевага чоловіків над жінками (чоловіків – 71 848 (56,47 %), жінок – 45 403 (43,53 %)). Отже, перевага чоловіків над жінками становить 16 471, тобто на 100 жінок припадає 130 чоловіків. Таке співвідношення стосовно міста Києва збігаються з відомостями з Петербурга, де за переписом 10 грудня 1869 р. чоловіки становили 56,56 %, жінки – 43,44 % населення. Перевага чоловіків над жінками особливо значна на Печерську, де на 100 жінок припадає 297 чоловіків, тобто чоловіки становлять 74,84 %, а жінки – 25,16 %. Автор реферативного повідомлення наголошує на чинниках, які зумовили таку ситуацію: а) зосередження військ у цій частині міста; б) місцезнаходження Лаври. Із ліквідацією цих чинників співвідношення статей на Печерську наблизилося до загальної норми для всього Києва. У рефераті також охарактеризовано віковий ценз статі. У віці повної статевої зрілості – від 20 до 35 років – простежуємо найбільш невідповідне співвідношення. Так, у віці 20–25 років на 100 жінок припадає майже 200 чоловіків; у віці 25–30 років на 100 жінок – 164 чоловіки; 30–35 років на 100 жінок – майже 155 чоловіків, і тільки у віці від 1 до 5 років кількість дівчаток перевищує кількість хлопчиків.

Соціальна структура населення розподілялася так: родових і особових дворян – 19 693; білого духовенства – 2 883; чорного – 623; родових і особових громадян – 1420; купців – 4362; міщан – 41 421; селян – 22 342; нижчих чинів і їхніх сімейств – 29 451; іноземців – 2449; інших – 2607. Таким чином, перше місце за кількістю займають міщани – майже 1/3 всього населення; далі – нижчі чини зі своїми сім'ями, близько 1/4 і потім селяни – більше 1/6; нижчі верстви загалом становлять майже (74 %) всього населення. Беручи до уваги співвідношення різних верств населення, П. Чубинський підкреслює, що на одну духовну особу припадає 36,29 душ населення; один дворянин – на 6,46 душ; 1 купець – на 29,17 душ; якщо взяти разом дворян, духовенство і купців, то одна людина з цих станів припадає на 4,62 душі. З наведених у рефераті таблиць видно, що киян у всіх верствах менше, ніж не киян; так, мінімальна кількість некиян – 53,48 %, а максимальна на 97 % у чорного духовенства. Серед мі-

щан – 43,14 %, між купцями і особовими дворянами частка киян – 28,5 %; між родовими громадянами їх більше, ніж 36,5%; між нижчими військовими чинами – 21 %; між родовими дворянами – більше 22 %. У передмістях киян відносно більше, ніж у місті – 27,93 %; у передмістях – 32,93 %. Отже, передмістя більше представляє київське населення, ніж сам Київ. Із некиян значний контингент припадає на вихідців із південно-руських губерній – 45 %, разом із киянами вони становлять 73,85 %; значний відсоток становлять вихідці з великоруських губерній – 13 %, а білоруси – 8,27 %. Із таблиць, де проілюстровано родинний статус населення Києва, впливає, що в числі осіб, які досягнули шлюбного віку, майже 47 000 одружених і більше, ніж 43 500 таких, що не були одруженими або втратили чоловіка (дружину). З-поміж жінок – 1/5 незаміжніх, а чоловіків – майже 1/2 неодружених. Однак з-посеред чоловіків удівці становлять – 1/35 всього населення, а вдови – 1/7.

П. Чубинський навів мовну характеристику київського населення, відзначивши, що 8/10 киян розмовляють російською мовою; 1/10 – ідиш, 1/15 – польською і 1/50 – німецькою мовами. Літературною мовою розмовляли – 49,32 %, із них: російською – 9,91 %, білоруською – 1,51 %. Релігійний склад населення був таким: православні жителі – 77,48 %; євреї – 10,85 %; католики – 8,18 %; протестанти – 2,15 %; представники інших конфесій становили незначний відсоток. Зроблені висновки щодо рівня освіченості мешканців Києва: освічені – 37,50 %; чоловіків освічених – 45,23 %, жінок – 27,50 %. Найбільший відсоток освічених припадає на вік від 7 до 14 років. Із порівняльного огляду таблиць про освіченість і віросповідання видно, що найбільш освічені протестанти – 3/4; потім католики – 3/4; євреї – 2/5; православні – 2/5; старовіри – 2/5. Осіб, які отримали вищу освіту, – 6,18 %; середню – 20,84 %; нижчу – 18,91 %; початкову – 54,11 %. Усіх жителів, які отримали вищу та середню освіту – 7735, тобто 6,11 %. Окремі стани за ступенем освіченості розподілялися так: у привілейованих верств освічені становлять – 93,59 % від загальної кількості; у купців – 85,70 %; у міщан – 40,02 %; у селян – 34,10 %; у нижчих військових чинів – 46,70 %; в іноземців – 76,14 %; в

інших – 37,12 %. Таким чином, 60 % київських міщан і майже дві третини селян були зовсім неосвіченими¹¹.

Отже, перепис населення було проведено на той час успішно. У ньому названо загальну кількість населення міста разом із околицями, детально охарактеризовано соціальну, релігійну, освітню, мовну й вікову структури жителів. Реферати, прочитані на засіданні Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного Товариства, свідчать про ґрунтовність праці, здійсненої членами відділу, зокрема П. Чубинським.

На підставі Емського указу було закрито громади, а також Південно-Західний відділ, а П. Чубинському оголошено розпорядження про заборону проживати в Київській, Волинській, Подільській, Харківській, Катеринославській, Херсонській, Воронежській губерніях і в столицях. 9 лютого 1879 року Катерина Чубинська пише: «Вчора отримано офіційний папір на дозвіл Павлові проживати в усіх заборонених губерніях Малоросії за винятком Києва, де, за відгуком генерал-губернатора Черткова, проживання Павлові вважається неслухним»¹². За наказом міністерства № 44 від 14 квітня 1879 року, згідно з його проханням, у зв'язку з хворобою П. Чубинського звільнено зі служби. З цього ж дня йому призначено пенсію, але він ніяк не може виїхати в Україну¹³. Так доживав віку цей, як казали всі його сучасники, енергійний чоловік, діяч, людина, що згоріла в роботі задля добра рідного народу, якого він прагнув бачити високоосвіченим, культурним, мудрим, свідомим і вільним. Велетень української культури згасав від перевтоми, переслідувань, неволі. 14 січня 1884 року Павло Платонович Чубинський помирає. «Київська старина», «Исторический вестник» і «Труды этнографического отдела Общества любителей естествознания» друкують некролог Кістяківського, що виходить окремим відбитком. Ф. Вовк називав Павла Платоновича своїм другом і вчителем: «П. П. Чубинський, зі всіма його достоїнствами й недоліками був, без сумніву, надзвичайно великою постаттю, яку за інших умов чекала б набагато видатніша історична роль. Але в нього як нібито й не було усвідомлення своєї переваги над багатьма іншими, і при всьому своєму бурхливому темпераменті він був по суті напрочуд скромний і неви-

багливий і ніколи не виявляв претензій на який-небудь автоматизм. Це ще одна симпатична риса для характеристики його високого суспільного значення, яке не забудеться Україною ніколи»¹⁴. Але до сьогодні ця постать була вилучена з пантеону видатних українських діячів, у якому їй належить одне з найпочесніших місць.

¹ Павел Платонович Чубинский: Библиографический указатель (1861–1878). – Архангельск, 2005; *Чубинський П.* Ще не вмерла Україна. – К., 1991; *Чубинський П.* Труды этнографической статистической экспедиции в Западно-Русский край. – К., 2004.

² *Чередищенко Д.* Павло Чубинський. – К., 2005. – С. 20.

³ Там само. – С. 34.

⁴ Там само. – С. 35.

⁵ Там само. – С. 38.

⁶ Там само. – С. 39.

⁷ Там само. – С. 43.

⁸ Там само. – С. 44.

⁹ Там само. – С. 45.

¹⁰ *Чубинський П.* Отчет о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества за 1874 год. – К., 1875. – С. 13, 14.

¹¹ Там само. – С. 36–38.

¹² *Чередищенко Д.* Павло Чубинський. – С. 51.

¹³ Там само. – С. 53.

¹⁴ Там само. – С. 69.